

“ВАЖКИЙ” ЧАС: ПОНЕДІЛОК У НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

У статті розглядається комплекс народних уявлень про негативну семантику понеділка в системі сприйняття часу традиційним суспільством на прикладі східних слов'ян на матеріалах фольклорних творів.

The complex of folk pictures of negative semantics of Monday in the system of perception of time by traditional society on the example of east slaves on materials of folk-lore works is examined in the article.

У структурі народної ментальності провідну роль відіграє категорія часу. Адже усвідомлення часу виступає своєрідним лакмусовим папірцем, який характеризує специфіку культурного середовища, до якого належить людина. Можна говорити, що в розумінні часу втілюється пов'язане з ним світосприйняття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ставлення до речей тощо. Тому для відтворення цілісної системи народних уявлень дослідження різних складових народної темпоральності є актуальним.

Визначальною характеристикою народної концепції часу є якісне його сприйняття. За народними переконаннями, кожна часова одиниця відрізняється від іншої своїм неповторним змістом, своєю специфічною семантикою. У межах року, тижня, доби є час сприятливий для різних починань та господарських робіт і, навпаки, час негативний, небезпечний, важкий. Наші предки чітко розділяли час робочий (буденний) і святковий; час, коли надприродні сили сприяють людині, і коли вони можуть стояти їй на перешкоді і навіть загрожувати життю. Семантика часових відрізків різної протяжності розглядалася у наших попередніх публікаціях [1].

Пропонована стаття присвячена поширеному й сьогодні уявленню про негативну семантику понеділка. Цей мотив народних вірувань знайшов відображення у численних публікаціях, починаючи з середини ХІХ століття. Серед таких можна назвати монографію Д.К. Зеленіна, у якій семантика понеділка тлумачиться з позицій системи народних уявлень про особливе наповнення першого дня певного часового відрізка, а саме “магії першого дня” [2]. Спроби дати відповідь на питання про природу несприятливості понеділка як відрізка часу здійснені у публікаціях С.М. Толстої [3], Б.А. Успенського [4], польського дослідника Й. Матушевського [5]. Попри спроби на основі аналізу емпіричного матеріалу розв'язати поставлене завдання можемо констатувати значну розбіжність у тлумаченні семантики понеділка. Тому у даній розвідці ми ставимо мету узагальнити напрацьовані результати та з'ясувати природу негативної семантики понеділка, при цьому встановивши фактори, що зумовили поширеність цих вірувань.

Як і інші часові відрізки, тиждень не сприймався в народній свідомості як однорідний за своєю якісною наповненістю. У його межах виділялися сприятливі й несприятливі, легкі й важкі дні. У складній системі якісного сприйняття часу слов'янськими народами особливе місце займають повір'я про так звані “важкі дні” в межах тижня. Згідно численних джерел такими визнавалися понеділок, середа і п'ятниця. Зафіксовано багато трудових заборон та поведінкових пересторог стосовно цих днів. Так, на Поліссі і в кінці ХХ століття “в новий будинок не переходили в понеділок, середу і п'ятницю” [6, 118]. “У “божкові” дні (понеділок, середа і п'ятниця) не годиться починати кожну роботу”, – вважали гуцули [7, 247]. Понеділок і п'ятницю

білоруси визнавали нещасливими днями для сівби, оскільки посіяне в ці дні жито обов'язково виявиться поточеним [8, 173]. Цей перелік можна продовжувати. Проте можна з упевненістю констатувати, що зпосеред інших несприятливих днів тижня саме понеділок виокремлюється своєю негативною семантикою. Причому таке ставлення до понеділка є незмінним у всіх східнослов'янських народів.

“Понеділок день важкий” – здавна говорять у народі. Логічно, що для людини, яка працює перший день нового робочого тижня після вихідних днів не може бути іншим. Тому, на перший погляд, “важкість” понеділка цілком очевидна й “приземлена”. Проте огляд джерел свідчить про набагато глибші мотиви такого ставлення до цього дня.

Українці Чернігівщини говорили: “До пуття діла не доведеш, як в понеділок розпочнеш” [9, 80]. Білоруси також вірили, що не можна розпочинати в цей день важливої роботи [10, 175]. Існувало й існує чимало пересторог стосовно різноманітних робіт, які не варто виконувати в цей день. В Україні ще у 20 роках ХХ століття широко побутувало переконання, що в цей день у нову хату не бажано входити, “бо уважають цей день за “хвиральний” (важкий) день” [11, 89]. В Україні по понеділках намагалися не розпочинати оранку [12, 30] і сівбу [13, 10]. У різних регіонах записано: “В понеділок не можна хліб пекти” [14, 42], “В понеділок не можна золити” [15, 10]. У Білорусії також зафіксовані відповідні перестороги: “Сіяти льон можна у будь-який день, але не у понеділок” [16, 81]. У понеділок не давали нічого з дому, особливо гроші не позичали, “щоб гроші не танули, як віск” [17, 170]. У цей день росіяни намагалися не виїжджати в дорогу – невдача буде супутницею [18, 224].

У чому ж причина “важкості”, майже ворожості цього дня для людини? У здійснених в етнографічній науці спробах дати відповідь на поставлене запитання народилося кілька версій щодо цього. Так, поширеним у народі є твердження, що тяжкість понеділка визначене практикою християнства. Мовляв, по неділях у церквах служили служби, а тих, хто їх уникав, по понеділках чекало суворе покарання. А.В. Терещенко, не погоджуючись із цим, доводив, що задовго до прийняття християнства цей день був днем покарань. Серед балтійських слов'ян зафіксовано такий факт: по понеділках князі вершили суд у священних гаях. Вирок виносився і виконувався на місті в той же день [19, 36].

Перспективним видається припущення Д.К. Зеленіна, що особливе становище понеділка в тижні визначається “магією першого дня”. Вчений писав, що понеділок для тижня має аналогічну семантику, що й день Нового року для всього року [2, 55]. До того ж ця теза підтверджується численними повір'ями, зафіксованими в різних регіонах та в різні часи. Так, серед закарпатських українців ще в 70-х роках ХХ ст. вірили, що дощ у понеділок віщує дощову погоду протягом усього тижня [20, 8]. На Поділлі в цей день намагалися не впускати сторонню жінку до хати, бо весь тиждень невдалим видається [21, 353]. Відомо, що зафіксований тут “обряд полазника” є важливим елементом новорічної обрядності. А в збірці І.Я. Франка знаходимо не менш переконливе галицьке повір'я: “В понеділок новий рік – буде тяжко увесь рік” [22, 572].

Так, понеділок започатковує тиждень. Але ж за “магією першого дня” першочас не обов'язково наповнений негативною семантикою [Див. 1]. Він передусім позначений тавром сакрального, а тому супроводжується відповідною обрядовістю (новорічна, господарська). Цього важливого компонента ми не бачимо стосовно понеділка.

Ряд дослідників [3], [4], [5] важку семантику понеділка виводили ще з одного поширеного у народі переконання про семантику чіту й лишку, а саме від уявлення про негативне ставлення в традиційній міфології до непарних чисел на противагу позитивного наповнення чисел парних. Так, О.О. Потебня виводив слово “лишка” від “лихо” і цим самим пояснював негативну семантику непарного числа [23, 6]. Про народне ставлення до непарних чисел засвідчує зафіксоване серед українського

населення Курської губернії повір'я: “Коли хто жениться, то не слід ніколи назначати весілля на ничетне число: на 3, 5, 7, 9, 11, 13 і інші” [24, 79]. Чіт у народних уявленнях традиційно визначався як активне, чоловіче начало, в той час як лишка – пасивне, жіноче.

Навряд чи відповідь на запитання криється у “непарності” понеділка. Ймовірніше, негативна семантика непарного, а отже, й жіночого, начала привнесена зовні з поширенням християнства. А система вірувань, пов'язаних з “важкістю” понеділка ґрунтується на глибшому пластіві міфологічних уявлень.

Таким чином бачимо, що подібні тлумачення заслуговують на увагу. Але нам вони видаються, по-перше, досить схематичними, а по-друге – не надто переконливими. Так, за їхньою допомогою можна пояснити *несприятливість* цього дня тижня, але аж ніяк не *ворожість* понеділка стосовно до людини. Тому, на нашу думку, вірування щодо понеділка слід розглядати в загальноміфологічному контексті.

Тиждень, або седмиця, у народному комплексі часових уявлень виступає первинною системою, яка лежить в основі решти часових системних одиниць. Уявлення про тиждень як окремий відрізок часу впливає з місячного календаря, який займає вагомим місце в традиційній картині світу. Тривалі спостереження за нічним світилом давали селянинові достатньо матеріалу для висновків. Період від народження нового місяця до наступного народження становить 29 днів. Наші предки чітко визначали 4 фази, які місяць проходить протягом цього періоду й коли відбуваються візуальні його зміни. Це давало можливість виокремити в межах місяця менші часові відрізки – седмиці. На думку багатьох дослідників, саме сімка вважалася священним числом для багатьох народів. Характерно, що скіфський пантеон складався з 7 богів, як і пантеон Володимира. Тому можна говорити, що тиждень – це мікровікова одиниця, яка увібрала в себе основні складові міфологічної картини світу. Це відображене також у тому, що кожен день тижня присвячувався окремій небесній силі або божеству – сонцю (неділя), Мокоші (п'ятниця), Перуну (четвер) тощо. Ці сили виступали своєрідними господарями, покровителями днів, які були їм присвячені.

Понеділок у цій схемі в слов'ян та германців присвячувався нічному світилу, місяцю. Про це свідчать дані мовознавства. І якщо в слов'янських мовах не знаходимо цього підтвердження, то у германських мовах знаходимо доказ цьому: понеділок – “Monday” (англ.), “Montag” (нім.) – день місяця. За міфологічними та демонологічними уявленнями місяць – вороже людині світило, “сонце навпаки”, світило потойбіччя. Він світить уночі, коли панує нечисть, а значить, світить для неї. Сам колір місячного сяйва – жовто-блідий – нагадує колір шкіри мерця. Все це навіює думки про світ мертвих. По суті, саме вночі, при світлі місяця, розмивається межа між світом живих і потойбіччям, активізуються демонологічні персонажі. Більше того, саме наявність місяця на небі є головною передумовою для контакту з демонологічним персонажем уночі. Характерно, що найбільшу активізацію “нечиста сила” виявляє саме на новому місяці, святкуючи тим самим день народження “свого” світила. За магією подібного дня, який присвячувався “нечистому” світилу місяцю, також не міг бути вдалим для людини.

Показово у цьому контексті також є те, що цілий ряд обрядів, пов'язаних зі світом померлих, припадають саме на понеділок. Наприклад, в Україні багато повір'їв пов'язано з “чистим” понеділком. Значна їх частина має стосунок до нечистої сили. У понеділок Троїцького тижня святкували проводи покійників, тобто повернення їх до підземного царства. У перший понеділок Петрівки в Україні проводжали русалок. У “Стоглаві” знаходимо: “В первый понедельник Петрова поста в році ходили и в паливках богомерзкие потехи делали” [25, 81].

Ще одним доказом на користь нашого припущення може бути ще один сюжет народної міфології. Розглянуті вище повір'я про якісну наповненість окремих днів тижня доповнюються й ускладнюються персоніфікацією останніх. Дні тижня часто виступають у фольклорних творах, переважно в міфологічних легендах, у вигляді антропоморфних істот, які вступають у контакт із людиною, можуть допомагати або ж шкодити їй, можуть нести смертельну небезпеку необережному. Широковідомі такі персонажі, як Матінка Середа, Параскева-П'ятниця, Свята Неділька. Нас у цьому контексті цікавить образ Святого Понеділка.

Специфіка персоніфікованого образу Понеділка може слугувати вагомим аргументом на підтвердження нашого припущення. Образ Понеділка зображувався нашим предкам відповідно до того, яке місце відводилося цьому дню в міфології. Так, українці Слобожанщини уявляли Понеділок у вигляді сивого діда з ціпком у руці. Цей персонаж у ХІХ ст. був белетризований, оскільки, за словами М.Ф. Сумцова, виконував у народних оповіданнях функції перевізника душ мертвих через вогненну річку, що протікає в межах загробного світу [26, 102]. Такий собі український Харон. Старі баби понеділкували, пояснюючи це необхідністю задобрювати Понеділок. У Куп'янську, що на Харківщині, говорили: “Ми не їмо скоромного в понеділок за тим самим, що Понеділок на тім світі – перша стріча: стріне нас і поведе. Того, хто його почитає, за того і заступиться на тім світі” [27, 5]. Аналогічні вірування зафіксовані й на Полтавщині: “Перша стріча на тім світі – святий Понеділок – розпитує про гріхи, він то й сам зна, а допрашує” [28, 161]. Те ж саме говорили і в Курській губернії: “На тому світі перша зустріч померлого буває зі святим Понеділком, який розпитує людину про скоєні ним гріхи” [29, 121]. Характерно, що в зафіксованих у різних регіонах України легендах про подорожі до світу тіней героя зустрічає старий сивий дід, що своїми рисами дуже нагадує образ Понеділка [30, 43]. На відміну від інших персоніфікованих образів днів тижня (середа, п'ятниця, неділя), Понеділок являється людям лише після смерті, на тому світі. У земне життя людини він не втручається. Образ Понеділка на відміну від решти подібних персонажів, не є дійовою особою демонологічних розповідей і тому займає не таке помітне місце в східнослов'янській міфології, все ж переважно пов'язаною із земними мотивами. Понеділок – персонаж менш поширеної у слов'ян “потойбічної” міфології. У тому ж Куп'янську П.В. Іванов записав: “Як старому важко йти в гору без ціпка, так і на тому світі – без Понеділка” [27, 5].

З огляду на вищезазначене, наше припущення видається цілком слушним. На увагу заслуговує той факт, що про “важкість” понеділка, яка межує з ворожістю, виявляється насамперед у несприятливості цього дня для започаткування важливих справ. Наведені вище цитати зі збірок фольклорно-міфологічних матеріалів зводяться до пересторог не започатковувати нічого важливого – в господарському житті (сівба, оранка тощо), або ж в особистому (перехід до нової хати, подорож тощо). Ми не змогли пояснити це, скажімо, з позицій “магії першого дня”. Спробуємо пояснити з позиції нашого припущення.

Міфологічна свідомість надає величезного значення фактору часу, особливо при важливому започаткуванні. У цьому солідарні найавторитетніші дослідники народної міфології. М.М. Бахтін писав, що необхідно було, щоб місяць, день, час початку справи були сприятливими. З якістю часу рахувалися на зразок пророцтв та передвіщувань [31, 402]. Жодна господарська операція не починалася без урахування цього моменту. Що вже говорити про такі важливі в житті людини події, як, скажімо, одруження чи закладина хати. Істотним було визначити найбільш сакральну точку простору й найбільш сакральний момент часу. Сучасна приказка “в потрібний час у потрібному місці” мала тоді буквально значення. Скажімо, доля людини визначалася часом народження – від цього залежало, які сили нею опікуватимуться. На Станіславщині на поч. ХХ ст. записано: “Хто під яков

планетов зродитси, то або упир, або відьма, або злодій, або добрий та розумний чоловік буде – бо всякі дні є в року та всякі люди на світі” [32, 3]. “Время рождения виною, почему человеку посылается та или иная доля” – вважали й в Росії [23, 5].

Логічно, що, по-перше, негативне ставлення до місяця і, по-друге, прив'язка до нього понеділка й робили його несприятливим, ворожим щодо людини. Та крім того, розпочате щось важливе в понеділок надалі переходило під вплив місяця й, відповідно, ночі. А це суперечило народним переконанням. За останніми лише вдень можлива діяльність на користь людині й оточуючих. Така корисна діяльність можлива лише вдень, при сонячному світлі й перед очима Сонця. Відомо, скажімо, що за “Салічною правдою” вирок на суді мав був винесений до заходу сонця. Лише вдень світлі сили опікуються усім, що робиться на землі. Ніч – стихія сил темних. Захід сонця переносив людину в інший вимір. По заході сонця не можна було виносити що не будь з хати – чи то сміття, чи то купіль. По заході сонця не можна було давати вогонь зі своєї хати. Не радили також мести в оселі, пояснюючи це тим, що після заходу сонця можна щастя й достаток з оселі замести. Не можна було заносити щось до хати. Ночівлею поза домівкою клялися й проклинали. Іншими словами, ніч людині не підвладна.

Отже, що саме негативна семантика ночі з її основним атрибутом – місяцем – за “магією подібного” накладалася на день тижня, присвячений нічному світилу. А якщо зважити на те, що уявлення про негативну семантику ночі є загальноприйнятим в усіх міфологіях, а прив'язка понеділка до ночі теж, судячи з усього була універсальною, то і поширеність і довговічність цих переконань стають зрозумілими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальков О.Л. Віра в “фатальну годину” в системі традиційних часових уявлень східних слов'ян (на матеріалах українського фольклору) // *Духовність українства*. – В. 7. – Житомир, 2004. – С. 44–48.; До проблеми сприйняття часу традиційним суспільством (XIX – поч. XX ст.): “магія першого дня” у слов'янських уявленнях // *Наукові записки*. Серія: Історичні науки. – Вип. 10. – Кіровоград, 2007. – С. 106–111.; Ковальков О.Л. Місячні фази в міфологічних уявленнях східних слов'ян (до проблеми вивчення семантики часових відрізків у слов'янській міфології) // *Матеріали до української етнології*. – Випуск 5 (8). – К., 2005. – С. 47–52.
2. Зеленин Д.К. Имущественные запреты как пережиток первобытного коммунизма. – Л., 1934. – 75 с.
3. Толстая С.М. К соотношению христианского и народного календаря у славян: счёт и оценка дней недели // *Языки культуры и проблема переводимости*. – М.: Наука, 1987. – С.154–169.
4. Успенский Б.А. К символике времени у славян: “чистые” и “нечистые” дни недели // *Finitus Duodecim Lustris: Сб. ст. к 60-летию Ю.М. Лотмана*. – Таллин: Ээсти-Раамат, 1982. – С.70–75.
5. Matuszewski J. *Słowiański tydzień: geneza, structura, nomenklatura*. – Lodz, 1978. – 135 s.
6. Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – В.1. Київське Полісся. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997. – 358 с.
7. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1984. – 471 с.
8. Шейн П.В. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. – СПб., 1874.
9. “Колись то ще давно”. Народні вірування, медицина, народні назви рослин та звірят... Записано М. Чудновською в с. Виблі Куликівського району Чернігівської обл. (1901 р.). – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ ім. М. Рильського (далі – ІМФЕ) – Ф.28 – 3. (В.М. Гнатюк). – Од. зб. 160. – 175 арк.
10. Богданович А.С. Пережитки древнего мировоззрения у белорусов. Этнографический очерк. – Гродно, 1895. – 186 с.
11. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладами будівлі // ПГПУ. – 1928. – №1-2. – С.87–93.
12. Зубрицький М. Народний календар (звичаї і повірки, прив'язані до днів тижня і рокових свят). // МУРЕ. – Т.3. – Львів, 1900. – С.30–60.
13. Казки, повір'я, легенди, анекдоти, забобони, прикмети. Записала М.С. Чудновська в Чернігівській обл. – ІМФЕ – Ф.1-К.2. Б.Д. Грінченко. – Од. зб. 46. – 45 арк.

14. “Йеден пастух пас воли”. Вірування. Записано різними особами в Західних областях України (1897-1912 рр.). – ІМФЕ – Ф.28 – 3. В.М. Гнатюк. – Од. зб. 143. – 277 арк.
15. Озаринецький етнографічний гурток. Народні пісні, календар, казки, приказки... (1926–1928 рр.). – ІМФЕ – Ф. 33 – 3. Етнографічне товариство у Києві. Фольклорно-етнографічні матеріали. – Од.зб. 13. – 130 арк.
16. Никифоровский Н.Я. Простонародные приметы и поверья, обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах, собранные в Витебской Белоруссии. – Витебск, 1897. – 308 с.
17. Ефименко П.С. Материалы по этнографии русского населения Архангельской губ. // Известия ИОЛЕАЭ. – М., 1878.
18. Забылин М. Русский народ: его обычаи, обряды, предания, суеверия, поэзия. – М., 1880. – 495 с.
19. Терещенко А. Быт русского народа. – М., 1846–1847. – Ч. 6.
20. Закарпатські народні повір'я та вірування (1971 р.). – ІМФЕ – Ф. 14 – 3. Фольклорно-етнографічні матеріали. Збірники. – Од. зб. 51 – Є. – 10 арк.
21. Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – 504 с.
22. Франко І.Я. Галицько-руські народні приповідки. – Ч. 1. // Етнографічний Збірник. – Т.25. – Львів, 1908.
23. Потебня А.А. О доле и сродных с нею существах. – [Б.М.], 1865. – 44 с.
24. Етнографічний збірник П.К. Тарасевського (зошит XII). Записано в с. Шебекіно Белгородського району Курської обл. (1909-1919). – ІМФЕ – Ф. 28 – 3. В.М. Гнатюк. – Од. зб. 250. – 82 арк.
25. Стоглав. – СПб., 1863.
26. Сумцов Н.Ф. Слобожани: історико-етнографічна розвідка. – Харків, 1918. – 240 с.
27. Иванов П.В. Дни недели. – Харьков, 1905. – 16 с.
28. Васильев М.К. Антропоморфические представления в верованиях украинского народа // Этнографическое обозрение. – 1892. – №4. – С.157–169.
29. Балов В.А. Понедельничанье. Историко-этнографический очерк // Живая старина. – 1901. – №1. – С.120–124.
30. Кудрицька А. Народний календар, повір'я, загадки та ін. Записано в Київській обл. (1922–1924 рр.). – ІМФЕ – Ф.33-3. Етнографічне товариство у Києві. Фольклорно-етнографічні матеріали. – Од.зб. 27. – 86 арк.
31. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и духовная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965. – 527 с.
32. Межі людьми є така поведінка”. Перекази, оповідання, вірування. Записано К. Лисинецьким в с. Космач Косовського району Станіславської обл. (1902-1904). – ІМФЕ. – Ф.28-3. В.М. Гнатюк. – Од. зб. 170. – 14 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства.